

Eeuw in versnelling

Van Marian Rijk verscheen eveneens bij
Ambo | Anthos uitgevers

Polderpioniers

Meld je aan voor onze nieuwsbrief om op de hoogte te blijven van
de nieuwste boeken van Ambo | Anthos uitgevers via
www.amboanthos.nl/nieuwsbrief.

Marian Rijk

Eeuw in versnelling

Hoe de fiets voor een maatschappelijke
revolutie in Nederland zorgde

Ambo | Anthos
Amsterdam

ISBN 978 90 263 4042 0

© 2018 Marian Rijk

Omslagontwerp Janine Jansen

Omslagillustratie © Ben van Meerendonk /

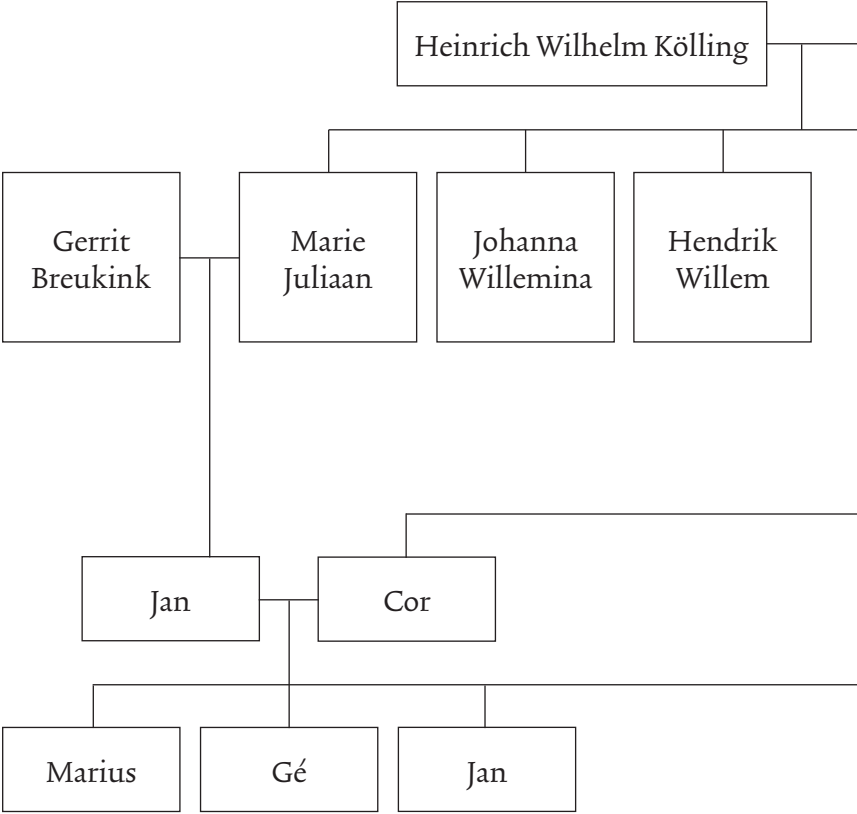
AHF, collectie IISG, Amsterdam

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

Inhoud

Stamboom	6
EEUW IN VERSNELLING	9
Verantwoording en dank	275
Bronnen	279
Illustratieverantwoording	285

Johanna Willemina Greve
'Moeder Kölling'

Anna Maria
Elise

Wilhelm
'Willem'

Johanna
Wilhelmina
'Jo'

Heinrich
Wilhelm
'Hendrik'

VRIENDEN

Marius van
der Kloot
Meijburg

Gerrit Jan
Uiterwijk

Rudolf
Arentsen

Wim

Cor

Proloog

Het is september 1962. Gazelle, of beter gezegd de 'N.V. Gazelle Rijwielfabriek voorheen Arentsens & Kölling', bestaat zeventig jaar. Deze mijlpaal moet gevierd worden, en hoe. De redacteur van het personeelsblad *Gazelle Klanken* doet verslag van het jubileumfeest als 'een duizelingwekkende hoeveelheid indrukken', dat bijna drie weken duurt.

Het feest wordt gevierd op het terrein van de Gazelle-fabriek aan de Wilhelminaweg in Dieren. Ooit een kaal stuk grond buiten, nu het bedrijvige middelpunt van het dorp. Het merendeel van de werknemers is in Dieren geboren en getogen. Ze zijn generatie op generatie vergroeid met de fietsenfabriek. Niemand rijdt hier op een Batavus.

Cateraar Maison van den Boer organiseert het feest. Een van de loodsen is omgetoverd tot eetzaal en daarachter wordt een enorme witte feesttent opgetuigd. Dagenlang zijn timmerlieden, elektriciens, schilders en bank-

werkers bezig om de locatie in orde te brengen. In de hal van de fabriek wordt een expositie over Gazelle en de geschiedenis van de fiets ingericht. De Nederlandse Televisie Stichting maakt opnames voor uitzending en manequins poseren voor reclamefoto's in de landelijke kranten. Op de persconferentie op 20 september zijn vrijwel alle dag- en weekbladen vertegenwoordigd. De hele wereld mag het weten: Gazelle heeft een mijlpaal behaald.

En dan begint het echte feest. Op maandagmorgen 24 september verwelkomt de directie – Marius, Gé en Wim Breukink – de eerste groep agenten, ook wel dealers of fietshandelaren genoemd. Zij zijn de allerbelangrijkste zakenrelaties van Gazelle en verdienen een onvergetelijk evenement. Er zijn tien dagen gepland, voor elke regio met agenten een apart festijn. Op de elfde dag komen de dealers uit Duitsland.

De agenten worden met hun vrouw per bus opgehaald vanuit hun woonplaats en naar Dieren gebracht, naar de Gazelle-fabriek. Het programma begint om tien uur met een kopje koffie in de feestzaal opgeluisterd door een optreden van het kwartet Jan Staats, gevolgd door de officiële opening door Wim, de jongste directeur. Zwarte, glimmende schoenen, een keurig pak, een stropdas op een strak gesteven wit overhemd, zijn bruine haren naar achteren gekamd, een vriendelijke lach, felblauwe ogen, kuiltjes in zijn wangen. De agenten luisteren verwachtingsvol naar de man achter de staande microfoon op het podium. Wim blikt terug op de succesvolle ontwikkeling van het bedrijf. In zijn speech haalt hij herinnerin-

gen op aan de voorgaande generatie directeuren en oprichters van het bedrijf, spreekt dankbaarheid uit naar de agenten en werpt een blik op de toekomst van de fiet-senfabriek. Ook enkele agenten nemen het woord en spreken hun lof uit over Gazelle: het zijn werkelijk de beste fietsen.

Daarna mogen de agenten met hun vrouwen naar de eetzaal voor een Gelderse koffietafel. De loods is aangekleed met grote bloemstukken, uitgefreesde en witgeschilderde borden met het getal 70 sieren de wanden. Voor de gasten staan lange tafels met geruite kleden en witte borden klaar. Er is groentesoep, brood, beleg, roomboter en natuurlijk krentenwegge. De sfeer wordt lossier, er wordt gelachen en meegeneuried met organist Jan van de Beld. De agenten krijgen een rondleiding door het Gazelle-gebouw en bezoeken de expositie. Om drie uur 's middags start een show vol vermaak: er is cabaret met Frans van Dusschoten, het zangtrio The Spotlights treedt op, net als wereldkampioen goochelen Fred Kaps en 'de onovertroffen muzikale dwaas' Tobi Rix. Na een borrel worden de gasten om halfzes naar de eetzaal gebracht, waar tafels met glanzende lakens en zilveren kandelaars wachten. Veertig meisjes in zwarte jurkjes en met smetteloze schorten voor lopen geruisloos af en aan. Een hors-d'oeuvre, een varkensoester en haantjes met compote worden met witte en rode wijn geserveerd. Het hoogtepunt is de ijspolonaise, die door de agenten met luid applaus wordt verwelkomd. Wim houdt een slotwoord. Stipt om 19.30 uur is het feest afgelopen en rijden de bussen voor om de agenten thuis te brengen.

Elf dagen lang staat de Gelderse koffietafel klaar voor de agenten, houdt Wim zijn speech, doen de artiesten hun act. En elke dag wordt alles weer schoongemaakt en opnieuw opgetuigd voor de volgende groep. In totaal komen er 3800 gasten.

Gedurende drie avonden, een halfuur nadat de agenten vertrokken zijn, is er feest voor het personeel. Ook hier ontbreekt het niet aan entertainment: Nederlandse artiesten als Tiny en Ton van Maren, Frans du Mée, Sem Nijveen en Benny Behr luisteren de avonden op. De opening van de eerste avond verschilt met die van de daaropvolgende twee personeelsfeesten. Oudste broer en directeur Marius start het evenement met het uitreiken van onderscheidingen aan personeelsleden die langer dan twaalfenhalf jaar in dienst zijn. De directie heeft besloten dat deze trouwe werknemers een speciale draagspeld krijgen, anders dan de reguliere onderscheidingen die worden uitgereikt bij een lange diensttijd. De draagspeld wordt chiquer naarmate het aantal werkzame jaren toeneemt: een zilveren speld bij twaalfenhalf jaar dienstverband, een gouden bij vijftwintig jaar, een gouden speld met een robijn bij veertig jaar en een gouden speld met ingelegde diamant bij vijftig jaar trouwe dienst.

Directieleden Marius en Gé zijn zelf als eerste aan de beurt. Wim bevestigt het eerbewijs op de donkere pakken van zijn broers. Daarna neemt Marius het stokje over en betreedt een lange stoet werknemers het podium. Er worden die avond negen gouden spelden met een dia-

mant, 54 met een robijn, 96 'gewone' gouden en 141 zilveren draagspelden uitgereikt.

De burgemeester houdt een toespraak op de personeelsfeesten. Hij spreekt zijn diepe respect uit voor de zeventigjarige Gazelle-fabriek, die niet alleen een zeer belangrijke plaats in Dieren inneemt, maar in heel Nederland en tot ver buiten de landsgrenzen grote bekendheid geniet.

Ook aan de kinderen van het personeel is gedacht. Zij krijgen hun eigen feestdag met cabaret van Joop Teunissen, Pipo de Clown, een zangwedstrijd en volop snoep en limonade.

Twee dagen na het kinderfestijn – half oktober 1962 – is de feesttent verdwenen. Het terrein achter de loods is leeg en verlaten. Een enkel verdwaald programma, wat rommel en het bordje met opschrift ARTIESTENINGANG zijn de stille getuigen van het jubileum.

Dat het echt afgelopen is met het feest, realiseren de directie, de werknemers en de agenten zich op dat moment nog niet. In een paar jaar tijd zal alles veranderen voor het succesvolle familiebedrijf. Het was al te horen – tussen de regels door – in het openingswoord van Wim tijdens het feest voor de agenten:

'Vanzelfsprekend hebben wij ons moeten aanpassen aan de snel veranderende maatschappelijke verhoudingen en gezien de dynamische tijd waarin wij leven, zal ook in de toekomst een groot aanpassingsvermogen vereist zijn.'

De Simca van weduwe Breukink, moeder van de drie directeuren en grootaandeelhouder, staat steeds vaker voor de fabriek in de maanden en jaren na het feest. Elke zondag vergadert ze in haar villa met haar drie zonen: Marius, Gé en Wim. Het overleg krijgt meer en meer de vorm van een crisisberaad: langdurig en emotioneel.

De fabriek is van essentieel belang voor veel Dierenaren. Hun families zijn afhankelijk van een inkomen afkomstig van de fietsenfabrikant. De dorpingen kennen de broers van nabij, hebben hen zien opgroeien en komen hen zowat elke dag tegen, in de fabriek en in het dorp. Gazelle-werknemers nemen in de dorpsstraten hun pet af voor de directeuren en noemen ze meneer Marius, meneer Gé en meneer Wim. Maar ze zijn niet blind voor de Simca en de zondagse vergaderingen. Het is voor iedereen duidelijk dat de verkoop van fietsen niet goed loopt. Een medewerker vraagt Marius: 'U gaat mij toch niet ontslaan? Ik heb u nog leren schaatsen.'

Nee. Natuurlijk gaan ze niemand ontslaan. Maar wat dan wel?

Het paard der democratie

De fietsen van Gazelle hebben – net als die van Burgers, Fongers, Simplex, Batavus en andere pionierende fietsmakers – een essentiële bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van een Nederlands icoon. En al die befaamde Nederlandse merken hebben in de jaren zestig moeite het hoofd boven water te houden. Het is cru: globalisatie en een uitdijende internationale markt zorgden een eeuw eerder ervoor dat de fiets in Nederland werd geïntroduceerd, waarna een bloeiende fietsenindustrie op gang kwam. Nu concurreren buitenlandse bedrijven de Nederlandse fietsenfabrikanten kapot.

Nergens ter wereld wordt er in de loop van de twintigste eeuw zoveel gefietst als in Nederland. Fietsen staat voor onafhankelijkheid, voor mobiliteit, voor vrijheid. Of zoals Wim het omschrijft in zijn speech tijdens het zeventigjarig bestaan:

‘De mens heeft behoefte aan middelen die tot een voordelige energieomzetting leiden. De lichaamskracht wordt vele malen groter bij het gebruik van een hefboom. De toepassing van het wiel maakt het mogelijk ondraaglijke lasten over grote afstanden te vervoeren. Het verlangen van de mens om zich met eigen lichaamskracht snel en over grote afstanden te kunnen verplaatsen wordt verwezenlijkt door de uitvinding van de fiets. De fiets is een hulpmiddel voor tijd- en energiewinst. Deze welhaast ongelooftwaardige eigenschappen van de fiets zijn de reden van de grote populariteit ervan.’

De fiets, het ‘paard der democratie’, is een belangrijke katalysator voor de vooruitgang van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw. Het vervoermiddel, onderdeel van onze Nederlandse identiteit, ontstaat door een wisselwerking tussen de door ons omringende landen. De start van deze internationale kruisbestuiving voert terug naar het begin van de negentiende eeuw. Naar Duitsland, naar het land van de oprichters van Gazelle.

Het is oktober 1813. Napoleon wordt in de Volkerenslag bij Leipzig verslagen en verbannen naar het eiland Elba. In Oostenrijk komen de belangrijkste vorsten, staatslieden en diplomaten bijeen om te praten over de toekomst van Europa. De grenzen van Napoleons departementen hebben geen betekenis meer en op het Congres van Wenen bespreken de leiders hoe zij Europa opnieuw willen inrichten. Het congres duurt bijna een jaar, en wordt le-

gendarisch door de vele buitensporige feesten. Op het openingsbal branden twaalf- tot zestien duizend kaarsen, waarvan het licht wordt versterkt door spiegels en bijna verblindend is. De dames dragen jurken van zilverdoek en hun decolleté is bedekt met diamanten. Naast muziek en dans is er een grandioos buffet met zilveren bestek en 'duizend goede dingen om te eten'. Een schril contrast met de armoede van de burgers en de vele werkloze en invalide soldaten die de oorlog heeft opgeleverd. De onderhandelingen van de staatshoofden leiden een paar maanden na het congres tot een nieuwe kaart van Europa.

Op 17 november 1813, een maand na de Slag bij Leipzig, heeft Willem Frederik Prins van Oranje-Nassau, kortweg Willem I, zoon van voormalig stadhouder Willem V, zijn kans gegrepen en voet op Nederlandse bodem gezet. Achttien jaar eerder vluchtte hij voor de oprukkende Fransen, om vervolgens in ballingschap in Engeland talloze onderhandelingspogingen met de Franse overheersers aan te gaan – zonder resultaat, en nu komt Willem I bij Scheveningen aan wal om te worden ingehuldigd als soevereine vorst van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Zijn koninkrijk bestaat in eerste instantie uit de Noordelijke Nederlanden. Een jaar later, zo is besloten op het Congres in Wenen, wordt België – de Zuidelijke Nederlanden – toegevoegd aan het koninkrijk en wordt Willem I ook groothertog van Luxemburg, dat een zelfstandige staat blijft.

Maar Europa is nog niet van Napoleon af. Hij ontsnapt op 26 februari 1815 van Elba, keert terug naar Parijs met

een persoonlijke garde van achthonderd soldaten en installeert zich daar als keizer. Napoleon vraagt de Europese mogendheden om vrede in ruil voor acceptatie van zijn heerschappij over Frankrijk, maar de machthebbers hebben daar geen vertrouwen in. Napoleon heeft zijn beloftes te vaak geschonden. Legers uit Engeland en Pruisen bundelen hun krachten in de Zuidelijke Nederlanden om Frankrijk binnen te vallen en Napoleon af te zetten. Napoleon wacht het offensief van de geallieerde troepen niet af, maar gaat zo snel mogelijk zelf in de aanval om te voorkomen dat zich nog meer staten bij de geallieerden zullen aansluiten. Tevergeefs, op 18 juni 1815, Honderd Dagen na zijn ontsnapping vanuit Elba, verslaan de Engelsen en de Pruisen Napoleon definitief in de Slag bij Waterloo. Vier dagen later moet Napoleon aftreden. Hij wordt verbannen naar het eiland Sint-Helena, waar hij in 1821 sterft.

Met de Slag bij Waterloo eindigt een reeks oorlogen van bijna een kwarteeuw lang tussen Frankrijk en andere Europese mogendheden. In die twee decennia sterven er vijf miljoen burgers, een aantal dat in verhouding tot de toenmalige Europese bevolking vergelijkbaar is met het aantal slachtoffers tijdens de Eerste Wereldoorlog. Verbannen vorstenhuizen keren terug naar hun land en er heerst sinds lange tijd vrede. De rust in Europa lijkt teruggekeerd, maar ook dit keer niet voor lang.

In april 1815 komt de vulkaan Tambora op het eiland Soembawa in de Indische Oceaan tot de grootste bekende eruptie ooit. Het eiland Soembawa hoort bij Neder-

lands-Indië, dat dan al twee eeuwen onder Nederlands gezag valt.

Vier jaar voor de vulkaanuitbarsting is echter Nederlands-Indië, dat net als Nederland in Franse handen is, door de Britten opgeëist tijdens de Invasie van Java, in hun strijd tegen Frankrijk. De Nederlandse vlag wordt vijf jaar lang gestreken, waarna de Britten in 1816 het bestuur over 'Java en Onderhorigheden' weer overdragen aan Nederland. Tijdens de vulkaanuitbarsting van Tambora staat Nederlands-Indië nog net onder Brits gezag.

Door de immense uitbarsting, vergelijkbaar met duizenden atoombommen van het type dat een eeuw later gebruikt zou worden om Hiroshima met de grond gelijk te maken, wordt het eiland op verschillende plaatsen meters uit de zee omhoog getild. Het geluid van de explosie wordt op tweeënhalfduizend kilometer afstand waargenomen. Op de archipel leidt de uitbarsting tot directe asregens en tsunami's, waardoor tienduizenden mensen om het leven komen. Enorme hoeveelheden zwavel, stof en vulkanische assen komen in de atmosfeer terecht, ze gaan dwars door de ozonlaag heen, tot wel 43 kilometer hoog. Daar worden de kleine deeltjes door de wind meegenomen en vormen meer dan twee jaar lang een grauwsluier om de aarde. En dat heeft grote gevolgen.

De vulkaanuitbarsting beïnvloedt het klimaat wereldwijd. Landen als India en China krijgen te maken met een extreme zomermoesson die overstromingen veroorzaakt. In New York daalt de temperatuur tot min 32 graden, waardoor rivieren en zearmen dichtvriezen. Ook

Europa krijgt het te verduren. Driekwart jaar na de vulkaanuitbarsting valt er in Hongarije en Italië rode, gele en bruine sneeuw. De neerslag is vervuild door de as van Tambora en blijft op het land liggen. In Zwitserland vallen miljoenen kevers, spinnen en rupsen uit de lucht. Nederland wordt getroffen door heftige zomerstormen. Steden als Arnhem, Tiel en Zutphen komen blank te staan, graslanden lopen onder en de schade aan gewassen is enorm. De lucht kleurt maandenlang geel als gevolg van de zwaveluitstoot. In 1816, 'Het jaar zonder zomer', treedt vanaf augustus in het grootste deel van Europa de nachtvorst in. De zoute Zuiderzee vriest bijna helemaal dicht. Overal vinden massale misoogsten plaats met hongersnood als gevolg. Families trekken van dorp naar dorp, smekend om eten. Door ondervoeding verzwakt de weerstand van de burgers en gecombineerd met hun hongertochten verspreiden ziektes zich razendsnel. In Ierland en Engeland breekt een tyfusepidemie uit en in Parijs verviervoudigt het aantal slachtoffers van de pokken. De builenpest breidt zich op de Balkan in rap tempo uit. De wanhoop van de uitgehongerde menigten leidt in Nederland, Duitsland en Oostenrijk tot opstanden en plunderingen.

Er is geen haver meer. Miljoenen paarden in Europa, zo belangrijk vanwege hun trekkracht, overleven de kou en honger niet, waardoor het transport in Europa volledig stilvalt. Het kleine beetje eten dat er nog is, kan niet gedistribueerd worden. Er sterven in Europa tweehonderdduizend mensen.